

ЛЕКСИЧКА СЕМАНТИКА ПРИДЕВА СА ЗНАЧЕЊЕМ ОСОБИНЕ ТИПА *СПОСОБНОСТ*

САЖЕТАК

У овом раду анализирана је семантичка класа придева са значењем особине типа *способност*. Биће изложени резултати емпиријског истраживања добијени путем теорије прототипа, да би се потом приступило примени компонентне анализе у истраживању семантике придевских лексема.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лингвистика, српски језик, лексичка семантика, придеви са значењем особине типа *способност*, теорија прототипа, компонентна анализа.

1. Увод: предмет, циљ, задаци и корпус истраживања

1.1. Предмет овога рада представља двадесет придевских лексема које припадају поткласи придева са значењем особине типа *способност*. У истраживању семантике наведене поткласе придева биће спроведена анализа путем теорије прототипа, а потом и компонентна анализа. Испитивањем лексичке семантике придева применом теорије прототипа у србистици су се бавиле Р. Драгићевић и Н. Киш (Драгићевић 2001; Киш 2011). Најпре ће бити сагледани основни постулати когнитивне лингвистике, будући да је теорија прототипа, као вид категоризације, настала управо у оквиру наведеног теоријског усмерења, да би се потом прешло на сагледавање резултата спроведених анкета и даљу семантичку анализу.

1.2. Примарни циљ истраживања јесте да се одговори на следећа питања: (а) на који начин су придеви распоређени од центра до периферије семантичког поља; (б) да ли се могу идентификовати фактори који утичу на такво распоређивање; (в) које семантичке компоненте садржи значењска структура сваке лексеме; (г) да ли су све компоненте присутне у свим употребама лексеме у контексту; (д) да ли је значај тих компонената подједнак? (ђ) да ли преклапање компонената утиче на значењску блискост лексема.

1.3. Истраживање почива на једном сегменту грађе, прикупљене, анализирани и класификоване у монографији *Допуне придева у савременом српском језику* (Киш 2016). Ово сматрамо оправданим методолошким поступком с обзиром на то да се истраживање ауторке темељи на богатом корпусу, који је омогућио темељну и ваљану класификацију придева и њихових допуна. За потребе овога истраживања преузете су придевске лексеме које је Н. Киш идентификовала као

поткласу придева са значењем особине типа *способност*, инкорпориране у класу *особина испољена у одређеној ситуацији или при вршењу какве радње*.

1.4. Приликом анализе семантике придева са значењем особине типа *способност*, сагледаће се могућности испитивања њиховог значења, постулиране у полазиштима теорије прототипа, која почива на принципу категоризације, те ће се најпре изнети кратак осврт на приступе категоризацији и, у оквиру тога, даће се сумарни осврт на генезу ставова у вези с поменутом теоријом. Наиме, анализа значења придева путем теорије прототипа била је иницијални методолошки приступ у овом истраживању.

2. Категоризација, теорија прототипа и комплементарне методе

2.1. Класични приступ категоризацији подразумева следеће: (а) сви чланови категорије деле иста обележја; (б) сви чланови категорије деле исти статус када је у питању чланство у категорији; (в) границе категорија су јасне. Са друге стране, приступ који је почео да се развија од 80-их година XX века подразумева: (а) одсуство скупа потребних и довољних обележја за чланство у категорији; (б) привилегован статус појединих чланова као „бољих примера” од других; (в) границе категорија су меке (Taylor 1998: 179-180), те дозвољавају различит степен припадности категорији (Coleman, Kay 1981: 27), односно степеновано присуство (Lipka 1987: 295); (г) различит значај појединачних обележја (Lipka 1987: 295).

2.2. Настала у оквиру когнитивне семантике, уз концептуалну метафору и семантику оквира (Geeraerts 2010: xiv), теорија прототипа је постала један од темаља когнитивне лингвистике покушавајући да објасни интеракцију између језика и когниције на свим нивоима језичке структуре¹ (Geeraerts 2006: 145). Наведени приступ, примењиван најпре у домену психологије у истраживањима Е. Рош (Драгићевић 2010²: 81), која је низом емпиријски заснованих проучавања променила класичан поглед на категоризацију (Lakoff 1987: 39), а потом имплементирана у лингвистичка истраживања,² доживео је бројне измене.

¹ На фонолошком нивоу, прототипи ће бити вокали и консонанти (Seiler 1993: 117). Тејлор приказује примену теорије прототипа на синтаксичке конструкције. Тако ће у примеру [*The cat sat on the mat*] бити прототипичан субјекат у односу на [*Under the bed*] *is a good place to hide it* (Taylor 1998: 192). Прототипску синтаксичко-семантичку структуру унутар сентенцијалног синтаксичко-семантичког поднивоа представља подниво једнопредикатске реченице (Антонић 2015: 91).

² Од својих почетака теорија прототипа примењује се како у строго лингвистичком приступу тако и у бројним интердисциплинарним приступима (Rosch 1974, 1998; Fillmore 1975; Lakoff 1973, 1987, 1999; Coleman, Kay 1981; Osherson, Smith 1981; Zadeh 1982; Givón 1986; Langacker 1987; Lipka 1987; Wierzbicka 1990; Margolis 1994; Lewandowska-Tomaszczyk 1994; Kamp, Partee 1995; Geeraerts 2002, 2006, 2010; Croft, Cruse 2004; Kövecses 2006; Radden, Dirven 2007; Prinz 2012) а и данас се веома често користи у истраживању вештачке интелигенције (Lawry, Tang 2009).

2.3. Е. Рош под прототипом подразумева најјасније примере припадања одређеној категорији, добијене на основу оцена испитаника о томе колико је одређени ентитет добар представник (Rosch 1998: 259). Међутим, иста ауторка наводи да је прототип само згодна граматичка фикција. Заправо, пред истраживача се поставља задатак да утврди степен прототипичности, будући да само у вештачки створеним категоријама можемо говорити о једном прототипичном ентитету, док би у категоријама које припадају природном људском језику изналажење једног прототипа представљало грубо неразумевање емпиријских података (Rosch 1998: 263). Џ. Лејкоф износи исти став сматрајући да је више у питању степен припадности одређеној категорији, него чисто одређивање да ли се неки ентитет налази у склопу категорије или не, будући да испитаници могу имати различите критерије приликом оцењивања условљене њиховим искуством, знањем и уверењима, те су *врапци* типичнији примерак *птице* у односу на *кокошке*, док су *кокошке* типичнији примерак него *пингвини*, али су у сва три случаја у питању *птице* (Lakoff 1973: 460).

2.4. Ипак, не можемо говорити о једној кохерентној теорији прототипа имајући у виду изузетно велики број покушаја њене примене и повезивања са другим приступима, те би се пре могло радити о *класи теорија* (Osherson, Smith 1981: 35). Највећи број истраживања путем поменутог приступа бавио се категоризацијом ентитета који припадају материјалној стварности, док су апстрактни појмови остајали изван научног интересовања.³

2.5. Како би се добила целовитија слика о семантици испитиваних придева, спроведена је додатна анкета, заснована на полазиштима асоцијативне методе, с циљем да се добије увид у асоцијативно поље стимулуса *способан*, при чему је у фокусу била учесталост асоцијација јер она „на најдиректнији начин указује на однос стимулуса и асоцијације” (Драгићевић 2010²: 46). Осим тога, увид у речничке дефиниције⁴ ових придева, као и њихова контекстуализација, коју је омогућила грађа у електронском корпусу српског језика, отвориле су простор за примену компонентне анализе. Тако, тек у спрези поменутих теорија и метода, које се посматрају као комплементарне, могу се добити целовитији и обухватнији подаци о значењу придева из поткласе *способност*. Семантичка, односно компонентна анализа, пружила је одговор на сва она питања на која се није могао очекивати

³ Поједини аутори сматрају да је управо немогућност ове теорије да објасни сложене појмове као што су *вера*, *жеља*, *правда* један од њених основних недостатака (Osherson, Smith 1981: 38).

⁴ С обзиром на то да речничке дефиниције посматраних придева у једнотомном *Речнику српскога језика* Матице српске не обухватају све значењске компоненте садржане у различитим употребама лексема у контексту, а поједина значења се у актуелном тренутку могу оценити као архаична, у утврђивању мреже семантичких компонената анализирани су и примери у електронском корпусу српског језика. Након тога, свакој од посматраних лексема придружене су одговарајуће семантичке компоненте за које потврду даје сам језички материјал.

одговор у анализама путем теорије прототипа⁵ и асоцијативне методе, будући да свака од њих разоткрива различите сегменте значења – хијерархизацију у контексту центар : периферија, скалираност асоцијација према учесталости у менталном лексикону припадника једне културе, те активираност појединих сема испитиваних придева у контекстуално диференцираним окружењима.

3. Придеви са значењем особине типа *способност*

3.1. Поткласу придева са значењем особине типа *способност*⁶ чине следеће придевске лексеме: *компетентан, меродаван, недорастао, невалификован, некомпетентан, непозван, неспособан, обдарен, подобан, предиспониран, рођен, квалификован, надарен, способен, кадар, вичан, дорастао, даровит, талентован, позван*.

3.2. Милка Ивић предочава два критерија за разврставање придева на посебне граматичко-појмовне јединице, који се, пре свега, тичу особина које придеви именују: „с једне стране, те особине могу, по природи својој, или бити, или не бити ефемерног карактера, а с друге стране оне, опет по природи својој, могу бити тако устројене да њихово испољавање или јесте, или није податно свесној контроли” (Ivić 2005: 16). Када су у питању придевске лексеме које припадају овој класи, ради се о особинама, урођеним или развијеним током времена, које немају ефемерни већ трајни карактер. При том, чак и оне особине које се не могу одредити као урођене, једном остварене, постају трајно својство свог носиоца. На трајни карактер ових особина не утиче то што се оне испољавају у одређеним

⁵ Свакако да се у овом истраживању пошло од става Рајне Драгићевић, која истиче да је анализа путем теорије прототипа најподеснији методолошки приступ семантичкој анализи придева (Драгићевић 2010²), те да се компонентна анализа не може користити у анализи значења придевских лексема, односно да „свођење једног придева на други придев из исте тематске групе наводи на помисао да не постоји метајезик за семантичку анализу придева” (Драгићевић 2010²: 78–79). Настојећи да осветлимо и друге аспекте значења испитиваних придева, прибегли смо полазистима асоцијативне методе и компонентне анализе.

⁶ Узимајући у обзир синтаксичке, семантичке и прагматичке параметре, Н. Киш у својој монографији *Допуне придева у савременом српском језику* издваја четири семантичке класе придева који се у српском језику могу реализовати са одређеном врстом допуне, односно: 1. придеве са значењем *особине*, 2. придеве са значењем *односа*, 3. придеве са значењем *психофизиолошког процеса* и 4. придеве са значењем *партитивности и квантификације* (Киш 2016: 56), са великим бројем поткласа унутар сваке од њих, што је условљено њиховим семантичким специфичностима. Унутар класе придева са значењем *особине*, издвојена је поткласа придева којима се исказује *особина испољена у одређеној ситуацији или при вршењу какве радње*, у оквиру које ауторка разликује три додатне поткласе, и то: (а) особину *неживог појма испољену у одређеној ситуацији или при вршењу неке радње*, (б) особину типа *способности*, (в) особину типа *значаја или важности* (Киш 2016: 56). Поткласу обухваћену овим истраживањем чине придеви који „имају значење психофизиолошке особине која се субјективно вреднује као позитивна и која има и додатну семантичку компоненту у смислу да се њоме исказује постојање способности, пре свега интелектуалних, стечених образовањем или урођених, али и мануалних, за вршење неке радње” (Киш 2016: 71).

радњама, сегментима или доменима живота (Киш 2016: 59), о којима нас обавештава допуна. На то указује и чињеница „да придеви са значењем особине која нема ефемерни карактер не могу бити ближе одређени по критерију места” (Ivić 2005: 16). Тако су неприхватљиве конструкције типа: *Он је био надарен у Београду; *Он је био вичан у Београду.

Уз то, над трајним особинама не постоји могућност свесне контроле, те их не одликује спојивост с императивним обликом⁷ (Ivić 2005: 16): *Буди даровит/компетентан/позван.

4. Анкета

4.1. Анкета бр. 1

У првој анкети учествовало је 59 студената друге и четврте године студија на Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду. Овом се анкетом желела испитати прототипичност придева с архисемом [способан], одн. кретање на континууму: изузетно способан – непостојање способности, чиме би се, на основу укупне и просечне вредности, формирале скупине придева који су позиционирани на релацији центар – периферија концепта *способност*. Испитаници су замољени да оцене све придеве који припадају датој поткласи на следећи начин: 1 – изузетне способности, 2 – постојање способности у већој мери, 3 – постојање способности у просечној мери, 4 – постојање способности у мањој мери, 5 – непостојање способности. Добијени резултати изложени су у следећој табели:

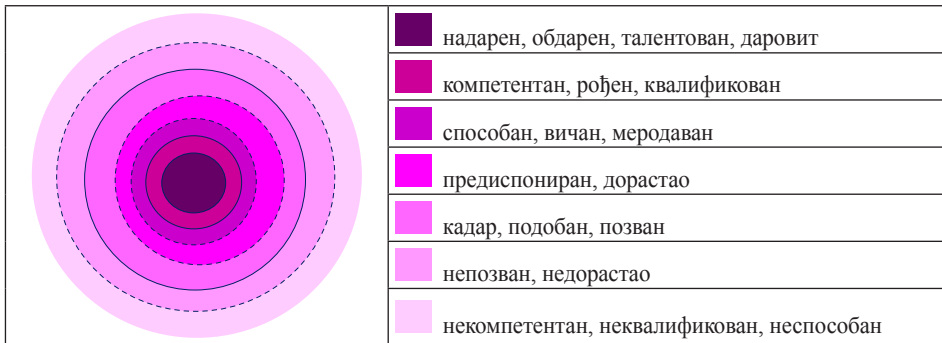
⁷ То потврђује истраживање Ј. Дражић и Ј. Ајдановић, које износе преглед исказа „структурираних према моделу Vcor (imperativ) + Lex (Adj / Nom)” (Дражић, Ајдановић 2017: 37). Међу 1140 забележених примера, нису уочени они у којима позицију лексичког језгра заузима неки од придева који припадају овој поткласи.

Табела 1: приказ укупне вредности, просечне вредности и одступања⁸

	Укупна вредност (x)	Просечна вредност (y)	Одступање (z)
надарен	86	1,45	+0,45
обдарен	92	1,55	+0,55
талентован	95	1,61	+0,61
даровит	102	1,72	+0,72
компетентан	111	1,88	+0,88
рођен	115	1,95	+0,95
квалификован	122	2,06	+1,06
способан	133	2,25	+1,25
вичан	139	2,35	+1,35
меродаван	140	2,37	+1,37
предиспониран	144	2,44	+1,44
дорастао	148	2,50	+1,50
кадар	152	2,57	+1,57
подобан	155	2,62	+1,62
позван	158	2,67	+1,67
непозван	242	4,17	+3,17
недорастао	247	4,18	+3,18
некомпетентан	261	4,42	+3,42
неквалификован	265	4,49	+3,49
неспособан	268	4,54	+3,54

Бавећи се категоризацијом агентивних именица путем теорије прототипа Т. Прћић закључује да је „карактер предложене категоризације – упркос схематској организацији у десет оделитих целина – градијентан, с благим прелазима не само између рангова него, штавише, и унутар једног истог ранга” (Прћић 2001: 114). Резултати прве анкете показују исту појаву и унутар наведене класе придева. На основу добијених бројчаних вредности, придеви су распоређени у седам целина које се, помоћу концентричних кругова, могу представити на следећи начин:

⁸ Укупна вредност (x) добијена је сабирањем оцена испитаника; просечна вредност (y) добијена је дељењем укупне вредности (x) са бројем испитаника (n), $y=x:n$; одступање (z) подразумева разлику у односу на постављену идеалну вредност ($w=1$), а добија се одузимањем идеалне од просечне вредности, $z=y-w$.

Графикон 1: схематски приказ семантичког поља придева са значењем *способности*

Пуне линије на датом дијаграму показују јасније границе у распореду лексема, док испрекидане сигнализирају да су границе толико меке да би се дате лексеме могле сврстати и унутар једног ранга, односно њихово одвојено посматрање првенствено је методолошки мотивисано (Прђић 2016³: 60). Непостојање линије на самој периферији круга указује на чињеницу да поједини придеви у зависности од контекста и својих семантичких специфичности могу бити сврстани у више класа и поткласа⁹ (Киш 2016: 42). На основу процене испитаника о степеноу *способности*, тј. блискости бројчаних вредности, понуђени придеви груписани су, али само условно, од најрепрезентативнијих чланова класе ка онима који је најслабије представљају.

4.2. Анкета бр. 2

У другој спроведеној анкети учествовало је 37 испитаника, двадесет троје студентата треће године студија на Одсеку за српски језик и лингвистику и четрнаест студената прве године различитих студијских група. У складу са настојањем да се добију континуиране¹⁰ и контролисане¹¹ асоцијације које ће пружити увид у асо-

⁹ Тако придевске лексеме *компетентан, квалификован, меродаван, позван* и *непозван* падају и класи придева са значењем особине типа *значаја или важности*. Лексему *вичан* Н. Киш сврстава и у класу придева са значењем *осећања или расположења усмереног ка неком референту* (Киш 2016: 152). Због своје семантичке специфичности придев *подобан*, поред *особине типа способности*, сврстан је у још три класе: *придеве са значењем особине која некога чини погодним или непогодним за остваривање одређеног циља* (Киш 2016: 81); *придеве са значењем особине неживог појма која га чини погодним или непогодним за одређену намену* (Киш 2016: 85); *придеве за исказивање односа једнакости* (Киш 2016: 116). Са друге стране, придев *позван*, поред претходно наведених класа, сврстан је у још једну, *класу придева са значењем деонтичке модальности* (Киш 2016: 176).

¹⁰ Како Рајна Драгићевић наглашава: „ако се од испитаника очекује да на стимулус одговоре већим бројем речи које им падну на памет, реакције се називају континуираним асоцијацијама” (Драгићевић 2002: 116).

¹¹ Под контролисаним асоцијацијама подразумевају се „реакције испитаника које су усмерене истраживачким захтевима. Ти захтеви се могу односити, на пример, на врсту речи којој треба

цијативно поље¹² лексеме *способан*, студенти су замољени да напишу што више придева који их асоцирају на реч-драж *способан*. Осим постављеног циља – сагледавање асоцијативног поља, свакако да су резултати ове анкете драгоцени јер се на основу њих добијају и информације о перцепцији *способности* у савременом друштву и култури међу млађом популацијом овога поднебља. Један од циљева ове анкете јесте и то да се покаже у којој мери се подударају резултати претходне анкете о прототипичним придевима и резултати до којих ће се доћи асоцијативном методом. Хипотеза је да би требало да степен подударности буде висок будући да би семантичко језгро требало да буде прилично стабилно, мада се могу очекивати и поједине идиосинкратичне реакције, јединствене и непредвидљиве, што је у вези с личним искуством и на тај начин лексемом која га именује. За израду анкете била су предвиђена два минута. Наредна табела доноси преглед придева-реакција поређаних по степену фреквенције.

Табела 2: асоцијативно поље лексеме *способан*

<i>сналажљив</i>	20	<i>оспособљен</i>	2	<i>комуникативан</i>	1
<i>вредан</i>	15	<i>предузимљив</i>	2	<i>лукав</i>	1
<i>талентован!</i> ¹³	14	<i>припремљен</i>	2	<i>луцидан</i>	1
<i>спреман</i>	11	<i>проницљив</i>	2	<i>маишовит</i>	1
<i>вешт</i>	10	<i>сигуран</i>	2	<i>моћан</i>	1
<i>радан</i>	9	<i>слободан</i>	2	<i>мудар</i>	1
<i>спретан</i>	8	<i>снажан</i>	2	<i>неспособан!</i>	1
<i>упоран</i>	6	<i>успешан</i>	2	<i>посвећен</i>	1
<i>интелигентан</i>	5	<i>учен</i>	2	<i>посебан</i>	1
<i>храбар</i>	5	<i>активан</i>	1	<i>поступан</i>	1
<i>марљив</i>	4	<i>алтруистичан</i>	1	<i>поуздан</i>	1
<i>надарен!</i>	4	<i>амбициозан</i>	1	<i>предузимљив</i>	1
<i>обдарен!</i>	4	<i>бескомпромисан</i>	1	<i>професионалан</i>	1
<i>паметан</i>	4	<i>брз</i>	1	<i>самосталан</i>	1
<i>креативан</i>	3	<i>деталјан</i>	1	<i>свестран</i>	1
<i>смео</i>	3	<i>експедитиван</i>	1	<i>смеран</i>	1
<i>ажуран</i>	2	<i>ефикасан</i>	1	<i>стручан</i>	1
<i>бистар</i>	2	<i>заинтересован</i>	1	<i>темељан</i>	1
<i>вичан</i>	2	<i>инвентиван</i>	1	<i>уман</i>	1
<i>жељан</i>	2	<i>иновативан</i>	1	<i>умешан</i>	1
<i>јак</i>	2	<i>искусан</i>	1	<i>хитар</i>	1
<i>одважан</i>	2	<i>јединствен</i>	1		
<i>одлучан</i>	2	<i>кадар!</i>	1		
<i>организован</i>	2	<i>компетентан!</i>	1		

да припада реакција или на неки семантички однос између стимулуса и реакције” (Драгићевић 2002: 116-117).

¹² О асоцијативном пољу Р. Драгићевић бележи: „Под асоцијативним пољем подразумевамо све асоцијације које говорници наводе уз реч-драж” (Драгићевић 1996б: 98-99).

¹³ Знак ! упућује на лексеме које припадају наведеној класи и разматране су у оквиру прве анкете.

Посебно занимљивим резултатом ове анкете чини се управо најфреквентнија добијена реакција – придев *сналажљив*. Зашто двадесетогодишњаци способност доминантно повезују са сналажљивошћу, може се објаснити контекстом у којем живе, те је *сналажљивост* далеко испред *интелигенције*, *марљивости*, *надарености*. У свом истраживању вербалних асоцијација Рајна Драгићевић долази до лексеме *лукав* као најфреквентније реакције на реч-драж *политичар*, објашњавајући ову појаву чињеницом да се ванјезичко искуство манифестује пре свега у сфери менталног, а преко те сфере и у сфери језика, односно семантике (Драгићевић 2005: 73). У истраживању Е. Рош прототипични ентитети су били први и најфреквентнији када су испитаници замољени да наведу чланове категорије (Rosch 1998: 262). Као што резултати анкете показују, навођени су придеви којима се означава постојање конкретних способности (нпр. *марљив*, *храбар*, *интелигентан*), али од лексичких јединица које припадају датој класи, наводе управо оне који су на основу резултата прве анкете одређени као прототипични (*талентован*, *надарен*, *обдарен*), затим лексему која је најближа језгру семантичког поља (*компетентан*), лексему *кадар* позиционирану у средишту семантичког поља, као и лексему која припада самој периферији (*неспособан*), а јавља се као сасвим очекивана реакција на реч-драж.

4.3. На основу добијених резултата можемо закључити следеће: (а) у наведеној класи лексеме се распоређују степеновано¹⁴; (б) класа поседује прототипично језгро, средишњи део који конституише неколико нивоа и периферију; (в) у хијерархијски устројеном распореду, прелази између појединачних лексема, од центра ка периферији, меки су и поступни; (г) мекоћа се може запазити и између успостављених рангова; (д) идеални случај присуства класи не постоји.¹⁵

Међутим, теорија прототипа није могла да одговори на важна питања која поставља семантичка анализа лексичких јединица: (а) који су то фактори који утичу на хијерархијску устројеност лексема; (б) које компоненте садржи семантичка структура сваке лексеме; (в) да ли је значај тих компонената подједнак; (г) да ли преклапање елемената утиче на значењску блискост лексема.

5. Семантичка анализа

У савременим семантичким истраживањима улога контекста заузима пресудно место (Cruse 1986; Lyons 1995; Прћић 2008). Наглашавајући значај прагматичког употпуњења (прагматичке спецификације), Т. Прћић истиче да лексичка се-

¹⁴ Очекивано је да ће се добити резултати који су степеновани, јер је и анкета тако конципирана. Оно што се испитивало у вези је с позицијом понуђених лексема на тој скали, а што се није могло претпоставити.

¹⁵ Као што је поменуто, четврта колона у Табели 1 указује на степен одступања од идеалне вредности, што је условљено разликама у оценама испитаника.

мантика одговара на питање „Шта све реч X значи или може да значи?” (Прћић 2008: 293).

У тумачењу резултата спроведених анкета неопходно је било применити додатне приступе проучавању лексичког значења, попут компонентне анализе.¹⁶ Утврђивање семантичких компонената, које Т. Прћић назива дијагностичким обележјима (у даљем тексту ДгО), био је први корак у том правцу. Под ДгО подразумевају се обележја која „одражавају типична, семантички релевантна, својства одговарајућег ванјезичког ентитета” (Prčić 2016³: 52) и као таква „дефинишу (сачињавају, пројектују) прототип извесне класе ванјезичких ентитета” (Prčić 2016³: 52).

Анализом речничких дефиниција и примера потврђених у електронском корпусу¹⁷ добијена је следећа мрежа ДгО¹⁸:

- [ИНХЕРЕНТНО ОБЕЛЕЖЈЕ]¹⁹ – означава урођене способности које се не могу стећи током времена; урођене, подложне су даљем развијању;
- [СТРУЧНОСТ] – означава поседовање знања у датој области и уверења о способностима која се стичу формалним путем (образовањем);
- [ЗРЕЛОСТ] – означава поседовање довољног степена развијености који особу чини способном за нешто;
- [ИСКУСТВО] – означава поседовање знања, вештина и способности стечених радом;

¹⁶ Поредећи теорију прототипа и утврђивање значења на основу присуства обележја смисла, Ј. Липка износи став да се ради о два комплементарна приступа, будући да ни један ни други, изоловано, сами по себи, не могу решити све проблеме и адекватно описати све појаве, те да је њихова интеграција најхитнији задатак семантичке теорије и праксе (Lipka 1987: 297). У кратком историјском осврту на развој теорије прототипа, Д. Херартс истиче да се она може дефинисати контрастирајући се са компонентном анализом. Међутим, негативна реакција заступника идеје прототипа на компонентну анализу довела је до стварања утиска да теорија прототипа одбацује сваки облик компонентне анализе. Како Д. Херартс бележи: „there can be no semantic description without some sort of decompositional analysis” (Geeraerts 2006: 142). Р. Ланакер стандардном моделу категоризације који се заснива на присуству семантичких обележја супротставља категоризацију засновану на прототипу, будући да, како је напоменуто, класични приступ категоризацији подразумева присуство дистинктивних обележја, а у стриктној форми захтева да сваки члан поседује сва обележја у потпуности, те да постоји оштра граница између чланова који припадају категорији и оних ван ње (Langacker 1987: 16).

¹⁷ Разматрани су искључиво оригинални текстови на српском језику, без увида у преводе.

¹⁸ У Табели 3 на наведена дијагностичка обележја упућује се подвученим скраћеницама.

¹⁹ И. Грицкат истиче да „значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји” (Грицкат 1989: 3). У овом случају, под инхерентношћу се подразумевају урођене способности. Термин *инхерентан*, *-тна*, *-о* користи се у раду да би се диференцирала дефиниција која већ садржи лексему *урођен*. Значење овог придева употребљено је у складу с дефиницијом у *Великом речнику страних речи и израза* (Клајн–Шипка 2010⁵: 536): *нераздвојан, својствен, битан*.

- [АУТОРИТЕТ] – означава поседовање знања, вештина, способности и формалних овлашћења²⁰ која датој особи дају легитимитет да доноси релевантне судове;
- [СПОЉАШЊИ ФАКТОРИ] – односи се на присуство способности зависно од воље и афинитета лица која о њему суде.

Табела 3: семантичка структура придева са значењем способности

	ИО	С	З	И	А	СФ
надарен	+					*
обдарен	+					*
талентован	+					*
даровит	+					*
компетентан	-	+	+	+	+/-	*
рођен	+					*
квалификован	-	+	+	+	+/-	*
способан	-		+			*
вичан	-		+	+		*
меродаван	-	+	+	+	+	*
предиспониран	+					*
дорастао	-		+			*
кадар	-		+			*
подобан	-					+
позван	-	+	+	+	+	*

+ присутно обележје; - одсутно обележје; +/- постоји могућност присуства обележја; * не постоји могућност присуства обележја

Због своје семантичке специфичности, придеви *непозван*, *недорастао*, *некомпетентан*, *неквалификован*, и *неспособан* изостављени су из наведене табеле, а у наставку ће бити предмет посебне анализе.

Конкретне способности добијене Анкетом бр. 2 као што су *интелигенција*, *спретност*, *брзина*, *снага* и сл., иако припадају семантичком пољу лексеме *способан*, нису укључене у скуп ДгО. Одређене способности чешће се јављају у карактерисању интелектуалних капацитета, друге су пак карактеристичније за мању радњу, те се пре могу сврстати у скуп неДгО²¹ (Prčić 2016³: 53). У овом истраживању, по узору на класични модел категоризације, успостављена је мрежа обележја неопходних за одређивање семантике једне лексеме, али насупрот класичном приступу, тај број није фиксиран, што ће показати даља семантичка анализа. Тако инхерентна обележја не искључују присуство осталих обележја, те се носиоцу особине који је *талентован* могу истовремено приписати обележја

²⁰ Одговара дефинисаном значењу *важности* (Киш 2016: 76).

²¹ Како Т. Прћић наводи неДгО „с већом или мањом вероватношћу јављања, имају нижу семантичку релевантност, јер изражавају додатна, редувантна, својства ванјезичког ентитета, махом енциклопедијске нарави” (Prčić, 2016³: 52).

[СТРУЧНОСТ], [ЗРЕЛОСТ], [ИСКУСТВО], али тај податак није присутан у инхерентној лексичкој семантици²² придева већ се може идентификовати на основу контекста и не учествује у дефинисању дате лексичке јединице. Са друге стране, способности као што су *компетенција*, *квалификованост*, *дораслост* никада не могу постати инхерентна обележја с обзиром на то да је за њихово стицање потребно да индивидуа прође кроз одређени процес. То се најбоље може видети на примеру речничке дефиниције придева *дораства*:²³

дѐрѝстао, дорасла (дѐрѝсла), -ло **1. а.** *који је довршио растење; одрастао*: дорасли синови **б.** (обично с допуном: нечему, за нешто) *који је стасао, сазрео (за нешто), способан, довољно зрео, развијен (за нешто)*: ~свом позиву, ~новим задацима, ~за школу. **2.** (некоме) *који је раван, који одговара (некоме) у некој послу, одн. по неким особинама, способностима*: бити некоме ~.

5.1. РАНГ²⁴ 1 *надарен, обдарен, талентован, даровит*

Као што резултати анкете показују, испитаници највише значаја придају урођењим способностима, те се придеви *надарен, обдарен, талентован* и *даровит* могу сматрати прототипичним придевским лексемама којима се исказује постојање способности, односно најрепрезентативнијим члановима (Lakoff 1987: 41). Речничке дефиниције придева посматраних у овом истраживању показују да су у питању лексеме с ограниченом способношћу полисемије – имају највише два секундарна значења, немају развијену платисемију, а код прототипичних придева ова појава (одсуство платисемичности), може се посматрати као правилност. Добијени резултати управо потврђују Липкин став да ће приликом класификације придева централни, или прототипични, денотирати инхеренту особину²⁵ (Lipka 1987: 291). Примери посматрани у корпусу показују да наведене лексеме у својој структури садрже обележје [+ИНХЕРЕНТНО] као најважније и одређујуће за дати ранг, односно прототип.

[...] Новица је средњошколац, *надарен* за математику [...] (РТС); *Надарен* и *радан* стваралац који много пажње поклања српској кулинарској традицији. (По-

²² Инхерентна лексичка семантика подразумева примарна значења лексема, независна од контекста, дакле, оно што се у терминологији Кузњецове (1982) назива *јака позиција лексема*.

²³ Дефиниција је преузета из једнотомног *Речника српскога језика* Матице српске.

²⁴ Одређење РАНГ означава редослед скупине придева према заједничким семантичким компонентама предоченим у табели изнад.

²⁵ Потврду о томе да се ради о инхерентним особинама пружа и синтагматски афинитет (Stuse 1986: 16). Корпус даје потврду за примере типа: [...] природно *надарен* да игра [...]; [...] биолошки *обдарен* способношћу [...]; [...] сматрам да је наш народ природно *талентован* [...]. Детерминатори *природно/биолошки* не могу се јавити и уз остале придеве који припадају датој класи: **природно компетентан/квалификован/меродаван/кадар/вичан, *биолошки компетентан/квалификован*.

литика, 2007); И зашто не може да се избори са неком сценом, иако је изузетно *надарен* и добар драмски уметник. (Политика, 2010);

[...] *обдарен* да свој редитељски проседе вешто подреди глумцима [...] (Политика, 2007); [...] по природи уметник *обдарен* да од свега што види створи скулптуру [...] (Политика, 2006);

[...] један тако бриљантан, *талентован* ум, женски проницљив [...] (Политика, 2010); Имамо млад, *талентован* и амбициозан тим [...] (Политика, 2008); Био је веома *талентован* пијаниста [...] (Политика, 2009);

[...] бескрајно маштовит, *даровит* редитељ [...] (Политика, 2006); Али Змај није био само гибак дух, *даровит* ђак [...] (Ј.Скерлић, Историја нове српске књижевности); Човек мора да буде *даровит* за љубав [...] (Политика, 2009).

Када је лексема *обдарен* употребљена као трпни придев, изузетно је фреквентна семантичко-синтаксичка допуна у виду експликативног инструментала апстрактних именица типа *дух*, *интуиција*, *интелигенција*, *достојанство*, *харизма*, *мудрост*, *воља*, *машта* којима се исказује постојање менталних, духовних, интенционалних способности својствених човеку, присутних, при том, у мери већој од просека (Антонић 2005: 245):

обдарен етичком префињеношћу; *обдарен* критичким духом; *обдарен* природним ауторитетом; *обдарен* генијалном интуицијом; *обдарен* натпросечном интелигенцијом; *обдарен* достојанством; *обдарен* харизмом; *обдарен* мудрошћу; *обдарен* немилосрдном вољом; *обдарен* великим духом и умом; *обдарен* великом маштом.

5.2. РАНГ 2 *компетентан*, *рођен*, *квалификован*

5.2.1. КОМПЕТЕНТАН

Најближи прототипичним придевима, *компетентан*, издвојен је и сврстан у наредни ранг, будући да укључује додатне семантичке компоненте [+СТРУЧНОСТ], [+ЗРЕЛОСТ], [+ИСКУСТВО], [+/-АУТОРИТЕТ]. Ова лексема показује да носилац особине поседује стручне квалификације, да је способност развијена у довољној мери те је способан и спреман да обави радњу о којој реферише допуна у потпуности, да је прошао кроз одређени процес током којег је развијао знање, вештине и способности:

[...] као искусан и *компетентан* стручњак и технократа [...] (Политика, 2008); Врло стручан и *компетентан* саговорник нашег листа [...] (Политика, 2001); [...] где је скоро сваки *компетентан* истраживач имао своју организациону независност [...] (Политика, 2001).²⁶

²⁶ У наведеним примерима дата лексема укључује обележја [+СТРУЧНОСТ], [+ЗРЕЛОСТ], [+ИСКУСТВО], [-АУТОРИТЕТ].

Дијагностичко обележје [АУТОРИТЕТ] одређено је као (+/-), будући да није присутно у свим употребама наведеног придева. У зависности од ванјезичког контекста, у ситуацијама када лексемом *компетентан* желе да истакну да је субјекат релевантан да доноси суд о нечему, говорници овој лексеми придају првенствено значењско обележје *ауторитета*. Придев *компетентан* управо на основу ове своје додатне семантичке компоненте сврстан је и у класу придева са значењем особине типа *значаја или важности*. Наведени примери показују да скуп дијагностичких обележја не само што није фиксиран за класу у целини, већ може варирати и у оквиру једне лексеме, у зависности од језичког и нејезичког контекста:

[...] нови војни врх као *компетентан* да командује српском војском (Политика, 2007); Дерматолог је једини *компетентан* да процени [...] (Политика, 2008); [...] неко озбиљан и *компетентан* треба да преузме одговорност [...] (Политика, 2010); Ја нисам *компетентан* да дајем образложење и коментаришем списак (Политика, 2006); [...] може да изрекне само *компетентан* суд у који се бирају [...] (Политика, 2001).²⁷

5.2.2. РОЂЕН

Нешто слабија рангираност лексеме *рођен*, иако попут наведених прототипичних означава урођено постојање способности односно укључује обележје [+ИН-ХЕРЕНТНО], могла би се објаснити тиме што је у питању њено секундарно значење. Намеће се као претпоставка да би испитаници другачије реаговали на дату лексему да у свести немају дубоко укоренењено примарно значење.²⁸ Поред тога, њена употреба по правилу је стилски обележена и јавља се у ситуацијама емфатичког казивања:

Био је врстан летач, *рођен* за pilota[...] (Политика, 2008); Он је био *рођен* за филм[...] (Политика, 2009); А он је и био прави господин, *рођен* за богатство[...] (М.Миланковић, Кроз васиону и векове).

5.2.3. КВАЛИФИКОВАН

Речничка дефиниција лексеме *квалификован*, у примарном значењу укључује само компоненту [+СТРУЧНОСТ], а у секундарном [+АУТОРИТЕТ].²⁹ Као и у случају лексеме *компетентан*, у неким употребама овај придев ће укључивати обележје *ауторитета*, а у неким неће. Стога је његово присуство на нивоу кла-

²⁷ У наведеним примерима дата лексема укључује обележја [+СТРУЧНОСТ], [+ЗРЕЛОСТ], [+ИСКУСТВО], [+АУТОРИТЕТ].

²⁸ Примарно значење ове лексеме, према дефиницији преузетој из једнотомног *Речника српскога језика* Матице српске, гласи: *рођен*, -а, -о *трп. од родити (се)*.

²⁹ Као и придев *компетентан*, ова лексема је сврстана и у класу придева за значењем особине типа *значаја или важности*.

се одређено као [+/-АУТОРИТЕТ]. Посматрани примери потврђују присуство обележја [+ЗРЕЛОСТ], [+ИСКУСТВО], али она нису од веће важности за дефиницију дате лексеме.

[...] квалитетан, *квалификован* и поуздан стручњак (Политика, 2009); Неки савестан и *квалификован* радник, лекар или професор [...] (Политика, 2001); [...] веома је *квалификован* за посао који обавља [...] (Политика, 2009); [...] човек стручно и научно *квалификован* (Политика, 2006); Хејден је врхунски *квалификован* за ово место и прави човек за вођење ЦИА [...] (Политика, 2006); Министар одбране Бугарске Николај Цонев веома је *квалификован* за посао који обавља: дипломирао је филозофију, завршио војну академију и командно-штабну академију [...] (Политика, 2009); Понављам, нисам *квалификован* за послове из области музеологије [...] (Политика, 2009).

5.3 РАНГ 3 *способан, вичан, меродаван*

Лексеме издвојене унутар овог ранга одвојене су пуном линијом од претходног будући да их одликује нижа рангираност, али и изузетна вредносна блискост, са готово минималним разликама унутар самог ранга.

5.3.1. СПОСОБАН

Придев *способан* је у овом случају изузетно важан будући да је садржан у називу читаве класе. Ипак, сам по себи укључује само компоненту [+ЗРЕЛОСТ], што потврђују и синтаксички параметри. Наведена лексема семантички је еквивалентна локативу именице *стање* с предлогом У у функцији семантичког језгра копулативног предиката (Антонић 2005: 276) релативне клаузе уведене релативизаторима *који, -а, -е*. Оваква супституција указује на то да носилац особине поседује физички, ментални, интелектуални, психолошки или духовни потенцијал да предузме оно о чему реферише допуна:

[...] *способан* да разуме суштину ствари. (НИН, 2002) [→који је у стању да разуме суштину ствари] [...]; *способан* да самостално хода [...] (Политика, 2006); [...] *способан* да учествује у поступку [...] (Политика, 2000); [...] али читалац није *способан* да га поистовети са било којим од оних облика организације који, за њега, чине појам уметничког [...] (Д. Киш, Час анатомије); [...] за сваку ствар потребан је већи напор а у исто време човек је мање *способан* да га учини [...] (И. Андрић, Травничка хроника); Осети се осрамоћен, уназађен, ослабљен и још мање *способан* да се брани (И. Андрић, Проклета авлија); Човек који не воли није *способан* да осети величину туђе љубави ни снагу љубоморе ни опасност која се у њој крије (И. Андрић, На Дрини ћуприја); И кад сам у том успео, морао сам увидети да нисам *способан* да мислим ни на шта друго (И. Андрић, Јелена жена које нема); [...] па предложи да се Исакович сматра *способан* да одговара, разборито, а да са питањима, почну (М. Црњански, Сеобе друга књига).

5.3.2. ВИЧАН³⁰

Посматрани примери дају потврду за компоненте [+ЗРЕЛОСТ], [+ИСКУСТВО], док [СТРУЧНОСТ] и [АУТОРИТЕТ] нису укључени у семантичку структуру. Ова лексема реферише о томе да је носилац особине у стању да обави оно о чему реферише допуна и да је своју способност развијао током одређеног временског периода, али за обављање радње о којој реферише допуна нису потребне стручне квалификације нити је компонента ауторитета релевантна:

[...] а неке дневничке белешке из оног времена начињене у Лавову кажу да је у Даубманусов лексикон био уграђен пешчани сат који је начинио неки Нехамма, познавалац ЗОХАРА, *вичан* да говори и пише у исто време (М. Павић, Хазарски речник); Имамо једног доброг куvara који је *вичан* да и од врло једноставних ствари направи добро јело (Политика, 2010); А сем тога, само је Петар, међу њима, био *вичан* да заигра бечку игру, остали су једва знали полонезу (М. Црњански, Сеобе друга књига); *Вичан* повезивању прошлости и садашњости, Ото Хабзбург се обратио посланицима у сали некадашњег Царског савета [...] (Политика, 2008).

5.3.3. МЕРОДАВАН

Лексема *меродаван* у свом примарном значењу реферише о томе да је носилац особине на основу својих способности релевантна личност за доношење судова, тачније укључује обележје [+АУТОРИТЕТ], те је сасвим разумљива њена појава и у класи придева за значењем особине типа *значаја или важности*:

Послодавац ће бити искључиво *меродаван* да оцењује да ли неко по резултатима рада заслужује да задржи своје радно место. (Политика 2001); Трибунал је *меродаван* да каже да ли је ишта из тих дневника издвојено [...] (РТС).

У секундарном значењу, ова лексема укључује и компоненте [+ЗРЕЛОСТ], [+СТРУЧНОСТ], [+ИСКУСТВО].

Зато ме моји први и брзи успеси на пољу науке не завараше, већ видех пред собом дуги мучни пут који морам прећи да постанем *меродаван* у науци (М. Миланковић, Кроз царство наука).

³⁰ Будући да је примарно значење овог придева ‘који је навикао на нешто, навикнут на нешто’ (РСЈ), сврстан је и у класу придева са значењем *осећања или расположења усмереног ка неком референту*. Наведеној класи припадају придеви ‘којима се исказују осећања или расположења која се усмеравају ка неком референту, која се преносе на неки референт, односно која се усмеравају према некој особи, предметном или апстрактном појму’ (Киш 2016: 152). Може се запазити архаичност примарног значења наведене лексеме, нарочито ако имамо у виду примере које бележи једнотомни *Речник српског језика* Матице српске: *вичан мукама, вичан на пешачење*.

5.4 РАНГ 4 *предиспониран, дорастао*

5.4.1. ПРЕДИСПОНИРАН

Мада би истраживање семантике лексичких јединица од којих су дате придевске лексеме изведене далеко превазилазило оквире овога истраживања, може се запазити да испитаници различито реагују на придеве којима се исказују готово иста значења, уколико се упореде речничке дефиниције, у зависности од тога колику вредност придају појмовима од којих су придеви изведени. Уколико посматрамо пар *талентован* : *предиспониран*, можемо закључити да и једна и друга придевска лексема означавају постојање талента, дара, предиспозиција, укратко, урођених способности. Међутим, релативно слаба рангираност придева *предиспониран*, и значајна удаљеност од прототипичних, показују високо вредновање лексема *дар*, *таленат*, у односу на лексему *предиспозиција*.

Јер, на крају крајева, англосаксонски или германски гениј није ништа мање *предиспониран* – напротив – од француског за романескни приступ феноменима стварности [...] (Д.Киш, Номо poeticus); Не мислим да сам *предиспониран* за политику и да би црногорска политичка сцена мојим одласком доживела катаклизму (Политика, 2010).

5.4.2. ДОРАСТАО

Лексема *дорастао* најјасније сведочи о томе да је потребно да индивидуа прође кроз одређени процес током којег ће развијати своје физичке, менталне, интелектуалне, психолошке или духовне капацитете, те је компонента [+ЗРЕЛОСТ] у овом случају доминантно обележје.

[...] упечатљив, моћних висина, глумачки *дорастао* лику који тумачи (Политика, 2001); Многи аналитичари управо у таквом његовом ставу виде још један доказ да је *дорастао* највишој функцији у европској спољној политици (Политика, 2009); Уверен сам да је наш народ више него *дорастао* овом историјском изазову (Политика, 2000); [...] него покушава да се игра стилисте и писца који је *дорастао* сваком задатку (Д. Киш, Час анатомије); [...] и истражим колико сам *дорастао* да одговорим захтевима тог жанра (Политика, 2010); За браву патње на вратима социјалистичког раја *дорастао* је писац који је поживео довољно да о томе сведочи (Политика, 2010).

5.5 РАНГ 5 *кадар, подобан, позван*

Овај ранг чине лексеме које се налазе на самом прелазу ка периферији семантичког поља, а по оценама испитаника исказују постојање способности у просечној мери. Може се рећи да рангови 3, 4 и 5 представљају средишњи ниво. Границе међу посебним лексемама су толико меке да су на дијаграму представљене непрекиданим линијама, што показује да би била могућа и померања.

5.5.1. КАДАР

Када је у питању лексема *кадар*, фокус је на обележју [+ЗРЕЛОСТ], што га чини веома блиским лексемама *способан* и *дорастао*. Изузетна фреквенција ове лексеме у језику Борислава Пекића наводи на закључак да је у питању идиолекатска црта писца. У сва три случаја, лексичке јединице носе податак о томе да је лице спремно да одговори на захтев, али без додатних података о могућем квалитету изведене радње.

Али ће, можда, ако је испроба, *кадар* бити да каже каква је, како се у њој седи (Б. Пекић, Нови Јерусалим); Кињила га је мисао којој не хте допустити крајњи облик, све док *кадар* буде муке да издржи и невинијим их разлозима објасни (Б. Пекић, Нови Јерусалим); Закупљен понижавајућим осећањима изопћености и настојањем да се с њим сродим, ако већ *кадар* нисам да га се ослободим [...] (Б. Пекић, Нови Јерусалим); Па ипак, није био *кадар* да се уздржи. (Б. Пекић, Беснило).

5.5.2. ПОДОБАН

Као што је претходно наведено, овај придев сврстан је у чак четири семантичке класе. Када се овим придевом констатује постојање особина неопходних ради остварења неког циља, без експлицирања о којим се особинама ради (Киш 2016: 82), ова лексема припада класи придева са значењем *особине која некога чини погодним или непогодним за остваривање одређеног циља*. Ово је уједно и најфреквентније значење забележено у корпусу:

И то се ради без икаквих критеријума, никоме не смета што је дотични само партијски *подобан*, а професионално потпуно неспособан (НИН, 2002); Као добар и *подобан* грађанин био је позван на једну револуционарну игранку (Политика, 2008); Сваки суд би урадио то исто јер он као личност није *подобан* за комуникацију са судом (Политика, 2006); Тај роман дефинитивно га је усталичио на место које му припада, али није био *подобан* за НИН-ов жири (Политика 2010); Управо зато је Алексије Други као дипломата и компромисна личност потпуно одговарао Кремљу, па има мишљења да сувише самостални Кирил није *подобан*, за разлику од Климента (Политика, 2008).

За разлику од класе придева са значењем особине типа *способност*, код којих носилац особине има обележја живо (+), људско (+) (Киш 2016: 71), придев *подобан* може се јавити и уз носиоца особине са обележјима живо (-), људско (-). Тада се овом лексемом носиоцу особине који представља неки предметни или апстрактни садржај „приписује постојање или непостојање особина које га чине погодним или непогодним за одређену намену” (Киш 2016: 84).

[...] и више него *подобан* амбијент и крајње сугестиван оквир[...] (Политика, 2010); [...] данас једином аутомобилу на електрични погон који је *подобан* да

изађе на аутопут [...] (Политика, 2010); Сет такве опреме *подобан* је за уградњу [...] (РТС).

Поред наведених значења, ова лексема може исказивати значење сличности, као подтип значења једнакости, при чему се носилац сличности исказује обавезном допуном (Киш 2016: 116), те припада *придевима за исказивање односа једнакости*. Применивши теорију прототипа на наведену класу придева, Н. Киш долази до сазнања да је придев *подобан* најудаљенији од прототипичног *сличан*³¹ (Киш 2011: 98).

Пародирани Отело, можда, скинути Иди Амин, или неки други, њему *подобан* афрички самодржац [...] (Политика, 2010); Толстој је за њега радикални безбожник, *подобан* Јуди, самољубив човек помраченог ума (Политика, 2010).

Придев *подобан* специфичан је по томе што једини има семантичку компоненту одређену као [+СПОЉАШЊИ ФАКТОРИ]. Наведена лексема не носи никакву информацију о постојању стварних способности и њиховој развијености, већ искључиво о положају лица које се карактерише као *подобно* у одређеном контексту, те се с правом налази готово на периферији. Ипак, не треба искључити могућност присуства способности, иако су ставови других лица у овом случају доминантан фактор. Са друге стране, изрећи да неко лице *није подобно* не значи да оно нема стварних способности.

5.5.3. ПОЗВАН

Лексема *позван*, која представља саму границу са периферним лексемама, попут придева *компетентан*, *меродаван*, *квалификован* садржи компоненту [+АУТОРИТЕТ], те припада класи придева са значењем особине типа *значаја или важности*. Иако речничка дефиниција не укључује обележја [СТРУЧНОСТ], [ЗРЕЛОСТ], [ИСКУСТВО], примери у корпусу показују њихово присуство, мада је обележје [АУТОРИТЕТ], као и у случају лексеме *меродаван*, од пресудне важности. При том, овај придев припада и класи придева са значењем *деонтичке модалности*, којима се „упућује на то да је неко лице обавезно у мањој или већој мери на извршење радње исказане допуном” (Киш 2016: 176). Будући да је могуће разликовати степен обавезности, придев *позван* исказује обавезност у најмањем степену³² (Киш 2016: 178).

Милутиновић је по својој оскудици равнотеже у духу и по свом тамном излагању био најмање *позван* да ради историју (Ј. Скерлић, Историја нове српске књижевности); Он беше *позван* и способен да такво питање стави и реши, јер

³¹ Поред наведених, придевима за исказивање сличности припадају и лексеме *близак*, *наличан*, *сродан* (Киш, 2016: 116).

³² Сваки појединац је сада позван *урадити* нешто у вези са променом климе кроз своје поступке (Киш 2016: 177).

он је био премерио путању Земљину (М. Миланковић, Кроз царство наука); Ја нисам *позван* да оцењујем, ја радим (Политика, 2007).

5.6. РАНГОВИ 6 И 7 *непозван, недорастао, некомпетентан, неквалификован, неспособан*

Наведене лексеме представљају примере комплементарне антонимије будући да се супротност изражена паровима *позван – непозван, дорастао – недорастао, компетентан – некомпетентан, квалификован – неквалификован, способен – неспособан* темељи „на контрасту типа да/не, тј. на принципу недвосмисленог постојања или непостојања извесног стања ствари” (Prčić 2016³: 133). Мада је извесно постојање својеврсног „међустања” током којег носилац особине од недораслог постаје дорастао или од некомпетентног компетентан, не могу се запазити лексикализоване форме које би то стање идентификовале. Дијагностички тест негације X имплицира не Y, а не X имплицира Y (и обрнуто) (Prčić 2016³: 134) указује на њихову међуискључивост:

- Позван је. → Није непозван.
- Није позван. → Непозван је.
- Дорастао је. → Није недорастао.
- Није дорастао. → Недорастао је.
- Компетентан је. → Није некомпетентан.
- Није компетентан. → Некомпетентан је.
- Квалификован је. → Није неквалификован.
- Није квалификован. → Неквалификован је.
- Способан је. → Није неспособан.
- Није способен. → Неспособан је.

Рајна Драгићевић наводи четири критерија за разликовање антонима:³³ (а) с обзиром на архисему;³⁴ (б) с обзиром на међусобни значењски однос;³⁵ (в) с обзи-

³³ Исте критерије за класификацију антонима издваја и Апресян: (а) тачност антонимских опозиција два значења (тачни-приближни); (б) степен компатибилности (пуни-делимични); (в) број антонимских значења две речи; (г) морфолошка структура (једнокоренски-разнокоренски); (д) тип језичких јединица којима је представљен антонимски пар (граматичко-лексички, фразеолошки...); (ђ) врсте речи (Апресян 1995²: 285).

³⁴ Код наведених придева не може се идентификовати лексикализована архисема, односно хипероним, будући да придевске лексеме, за разлику од именичких, не испољавају такве могућности (Драгићевић 1996а: 25).

³⁵ У питању су нестепеновани антоними будући да се „позитивним чланом антонимског пара констатује присуство неке особине (али не и степен те особине), а негативним чланом – њено одсуство” (Драгићевић 1996а: 30). Иако се нестепеновани антоними начелно не могу компарирати (*мртвији), Рајна Драгићевић разликује две групе: оне који се могу компарирати и оне који се не могу компарирати (Драгићевић 1996а: 30). Посматрани придеви подложни су компарирању (*непозванији, недораслији, некомпетентнији, неквалификованији, неспособнији*).

ром на структуру;³⁶ (г) с обзиром на њихове полисемантичке структуре³⁷ (Драгићевић 1996а: 39). Класификација антонимских лексема с обзиром на постављене критерије приказана је у следећој табели:

Табела 4: класификација антонимских лексема

	лексикализована архисема	међусобни значењски однос	структура	полисемантичка структура
непозван	–	нестепеновани	једнокоренски	пуни
недорастао	–	нестепеновани	једнокоренски	пуни
некомпетентан	–	нестепеновани	једнокоренски	пуни
неквалификован	–	нестепеновани	једнокоренски	пуни
неспособан	–	нестепеновани	једнокоренски	пуни

У писму Јанша, *непозван*, предлаже Бриселу тајминг према коме би Србији дао статус кандидата [...] (Политика, 2007); [...] када год има личних проблема у сопственој земљи, *непозван* прихвата да арбитражира око БиХ [...] (РТС); Притиснут идеологијама, на маргинама друштвених кретања, збијен и изгубљен међу конфронтираним идеологијама, *недорастао* индивидуалној побуни [...] (Д. Киш, Номо роeticus); Он је страховито патио у себи кад год би морао да изађе међу људе и учествује у разговорима и одлукама, осећајући се стално мален, слаб и *недорастао* (И. Андрић, На Дрини ћуприја); [...] зато што је на челу те службе био *некомпетентан* човек (Политика, 2001); [...] да је неспособан и *некомпетентан* за посао који ради. (Политика, 2008); [...] да је велики број постојећих *неквалификован* за обављање посла [...]; (Политика, 2008); [...] пред којим се конзул осетио немоћан, унижен и *неспособан* да брани своје право и ствар своје земље (И. Андрић, Травничка хроника); Свестан чињенице да сам *неспособан* да дигнем руку на себе [...] (Д. Киш, Пешчаник).

³⁶ Са становишта структуре, ради се о једнокоренским (граматичким, афиксалним) антонимима (Драгићевић 1996а: 33), будући да су добијени додавањем речце *не-* на позитивни облик антонимског пара. Речца *не-* у овом случају има функцију одрицања, „уноси семантику контраста” (Грицкат 1989: 2), с обзиром на то да њена појава доводи до стварања нестепенованх антонима, а одрицањем „не добијамо само негирану лексему, већ нову антонимичну лексичку вредност” (Драгићевић 1996а: 33).

³⁷ Уколико упоредимо полисемантичку структуру лексема које творе антонимске парове, можемо закључити да су у питању пуни антоними, будући да су им супротстављена сва значења. Наведени термин одговара одређењу потпуне лексичке антонимије на коју указује И. Грицкат: „један парњак представља, у целом свом семантичком пољу, антоним према другом парњаку” (Грицкат 1961–1962: 88). Једини изузетак у том смислу представља пар *квалификован–неквалификован*: **квалѝфиковѝн**, -а, -о 1. који има квалификације, потребну стручну, школску спрему: ~ радник. 2. надлежан, меродаван: квалификован да да изјаву. **неквѝлификовѝн**, -а, -о који је без квалификација потребних за обављање неког посла: ~ радник. Иако негативни члан антонимског пара не укључује обележје одређено као [АУТОРИТЕТ], што потврђују и примери у корпусу, у питању су пуни антоними будући да су им примарна значења супротстављена.

6. Закључак

Семантичко поље придева са значењем особине типа *способност* одликује се хијерархијском устројеношћу од центра до периферије, са благим, меким прелазима између појединачних лексема, а самим тим и између успостављених рангова. Језгро семантичког поља чине четири придева којима се означава постојање урођених способности (*надарен, обдарен, талентован, даровит*). Сасвим очекивано, на самој периферији налазе се антонимске лексеме (*непозван, недорастао, некомпетентан, неквалификован, неспособан*). Између тих полова распооређене су све остале лексичке јединице које припадају датој класи, у зависности од своје семантичке структуре. У семантичкој анализи придевских лексема, могућа је и неопходна примена компонентне анализе, будући да пружа увид у значењску структуру лексема и једина објашњава употребу исте лексеме у различитим контекстима. Анализа речничких дефиниција и примера потврђених у електронском корпусу показала је да би семантичко поље способности могло бити одређено помоћу следећих дијагностичких обележја: [ИНХЕРЕНТНО ОБЕЛЕЖЈЕ], [СТРУЧНОСТ], [ЗРЕЛОСТ], [ИСКУСТВО], [АУТОРИТЕТ], [СПОЉАШЊИ ФАКТОРИ]. При том, потребно је нагласити да немају сва обележја исту вредност и значај, не само на нивоу класе, него ни на нивоу исте лексеме. Уколико посматрамо класу у целини, најважније је свакако [ИНХЕРЕНТНО ОБЕЛЕЖЈЕ], будући да је укључено у семантичку структуру прототипичних лексема, док се обележје одређено као [СПОЉАШЊИ ФАКТОРИ] одликује најмањом релевантношћу с обзиром на то да је потврђено у семантичкој структури само једне лексеме, која се, уз то, налази на прелазу ка периферији семантичког поља. На нивоу појединачних лексема, обележје [АУТОРИТЕТ] код лексема *квалификован* и *компетентан* имаће статус (+/-), а његова појава утицаће на то да дате лексеме буду укључене и у класу придева са значењем особине типа *значаја или важности*, док ће се лексеме *меродаван* и *позван* обавезно реализовати са обележјем [+АУТОРИТЕТ], које ће уједно бити и најважније у њиховом дефинисању.

ИЗВОРИ

Речник српскога језика, Нови Сад: Матица српска, 2011.

*

Korpus savremenog srpskog jezika (www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php)

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана (2005). Синтакса и семантика падежа. У: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ; Београдска књига – Нови Сад: Матица српска. 119–300.
- Антонић, Ивана (2015). Временски односи на међуреченичном нивоу. У: *У простору лингвистичке славистике: зборник научних радова: поводом 65 година живота академика Предрага Пипера* (ур. Љ. Поповић, Д. Војводић, М. Номаћи). Београд: Филолошки факултет. 91–109.

- Апресян, Юрий Дереникович (1995). *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Школа „Языки русской культуры”; Издательская фирма *Восточная литература* РАН.
- Грицкат, Ирена (1961–1962). О антонимији. *Зборник за филологију и лингвистику*. IV–V: 87–90.
- Грицкат, Ирена (1989). Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије. *Јужнословенски филолог*. 45: 1–26.
- Драгићевић, Рајна (1996а). О правим именичким и придевским антонимима. *Јужнословенски филолог*. 52: 25–39.
- Драгићевић, Рајна (1996б). О неким парадигматским лексичким скуповима. *Наш језик*. 31/1–5: 96–105.
- Драгићевић, Рајна (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику: творбена и семантичка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић, Рајна (2002). Нека запажања о могућности употребе асоцијативних тестова у лингвистичким истраживањима. *Славистика*. VI: 116–124.
- Драгићевић, Рајна (2005). Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима. У: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика. Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет. 56–65.
- Драгићевић, Рајна (2010²). *Лексикологија српског језика*. Друго издање. Београд: Завод за уџбенике.
- Дражић, Јасмина и Ајџановић, Јелена (2017). Прагматика и семантика императивних израза типа *буди кратак*. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LX/1: 37–51.
- Киш, Наташа (2011). Лексичка семантика придева типа *једнак* и *сличан*. У: *Лексикологија, ономастика, синтакса* (ур. В. Ружић, С. Павловић). Нови Сад: Филозофски факултет. 93–102.
- Киш, Наташа (2016). *Допуне придева у савременом српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет. Едиција: Е – дисертација.
- Клајн, Иван, Шипка Милан (2010²). *Велики речник страних речи и израза*. Пето, допуњено и исправљено издање. Нови Сад: Прометеј.
- Кузнецова, Эра Васильевна (1982). *Лексикология русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Прћић, Твртко (2001). Агентивност, агентивне именице и категоризација путем прототипа. У: *Годишњак Филозофског факултета*. Нови Сад: Филозофски факултет. 29: 109–123.
- Прћић, Твртко (2008). Лексичко значење између семантичке непотпуности и прагматичког употпуњења. У: *Семантичка проучавања српског језика* (ур. М. Радовановић, П. Пипер). Београд: САНУ. 291–300.

*

- Coleman, Linda, Kay, Paul (1981). Prototype Semantics: The English Word Lie. *Language*. Linguistic Society of America. 57/1: 26–44.
- Croft, William, Cruse, D. Alan (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. Alan (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geeraerts, Dirk (2002). The theoretical and descriptive development of lexical semantics. *The Lexicon in Focus. Competition and Convergence in Current Lexicology*. 23–42.
- Geeraerts, Dirk (2006). Prospects and problems of prototype theory. *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (ed. D. Geeraerts). Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 141–165.
- Geeraerts, Dirk (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Givón, Thomas (1986). Prototypes: Between Plato and Wittgenstein. *Noun Classes and Categorization* (ed. C. Craig). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 77–102.

- Fehr, Beverley, Russell James A. (1991). The Concept of Love Viewed From a Prototype Perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*. 60/3: 425–438.
- Fillmore, Charles J. (1975). An Alternative to Checklist Theories of Meaning. *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 123–131.
- Hampton, James A. (1995). Testing the Prototype Theory of Concepts. *Journal of Memory and Language*. 34: 686–708.
- Ivić, Milka (2005). Kognitivni i gramatički aspekti evaluacije izrazom DOBAR (-A,-O). *O rečima*. Biblioteka XX vek. 9–20.
- Kamp, Hans, Partee, Barbara (1995). Prototype Theory and Compositionality. *Cognition*. 57: 129–191.
- Kövecses, Zoltán (2006). *Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald Wayne (1987). *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lakoff, George (1973). Hedges: A Study in Meaning Criteria and The Logic of Fuzzy Concepts. *Journal of Philosophical Logic*. 2: 458–508.
- Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1988). Cognitive semantics. *Meaning and Mental Representations*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Lakoff, George (1999). Cognitive Models and Prototype Theory. *Concepts: core readings* (eds. E. Margolis, S. Laurence). Massachusetts–London, England: A Bradford Book, The MIT Press.
- Lawry, Jonathan, Tang, Yongchuan (2009). Uncertainty modelling for vague concepts: A prototype theory approach. *Artificial Intelligence*. 173: 1539–1558.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (1994). Prototypes, Stereotypes and Types. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*. 31: 5–25.
- Lipka, Leonhard (1987). Prototype Semantics or Feature Semantics: An Alternative? *Perspectives on Language in Performance: studies in linguistics, literary criticism and language teaching and learning* (eds. W. Lörscher, R. Schulze). Tübingen: Narr. 282–298.
- Lyons, John (1995). *Linguistic Semantics, An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Margolis, Eric (1994). A reassessment of the shift from the classical theory of concepts to prototype theory. *Cognition*. 51: 73–89.
- <http://www.margolisphilosophy.com/uploads/1/1/0/7/11073530/reassessment1994.pdf>
- Osherson, Daniel Nathan, Smith, Edward E. (1981). On the Adequacy of Prototype Theory as Theory of Concepts. *Cognition*. 9: 35–58.
- <https://ai2-s2-pdfs.s3.amazonaws.com/c2da/161bad14b2a3fb2759cf29cd855bde7e7ea6.pdf>
- Post, Michał (1986). A prototype approach to denominal adjective. *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries 2. Descriptive, Contrastive and Applied Linguistics*. Berlin–New York: Mouton De Gruyter. 1003–1013.
- Prinz, Jesse J. (2008). Regaining Composure: A Defense of Prototype Compositionality. *The Oxford Handbook of Compositionality* (eds. M. Werning, W. Hinzen, E. Machery). Oxford University Press. 437–453.
- Posner, Michael (1986). Empirical studies of prototypes. *Noun Classes and Categorization* (ed. C. Craig). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 53–61.
- Prčić, Tvrtko (2016³). *Semantika i pragmatika reči*. Treće, elektronsko izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Radden, Günter, Dirven, René (2007). *Cognitive English Grammar*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Rosch, Eleanor (1974). Linguistic Relativity. *Human communication: Theoretical Explorations*. New York: Halsted Press. 95–121.
- Rosch, Eleanor (1998). Principles of Categorization. *The Motion Aftereffect*. The MIT Press.
- Seiler, Hansjakob (1993). A functional view on prototypes. *Conceptualizations and Mental Processing in Language: Cognitive Linguistics Research 3*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 115–137.
- Taylor, John R. (1998). Syntactic Constructions as Prototype Categories. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah–New Jersey–London: Lawrence Erlbaum Associates. 177–202.
- Wierzbicka, Anna (1990). ‘Prototypes save’: on the uses and abuses of the notion of ‘prototype’ in linguistics and related fields. *Meanings and Prototypes: Studies in linguistic categorization*. London–New York: Routledge. 347–367.
- Zadeh, Lotfi A. (1982). A note on prototype theory and fuzzy sets. *Cognition*. 12: 291–297.

Ivona Ilić

LEXICAL SEMANTICS OF THE ADJECTIVES WITH THE MEANING OF *ABILITY*

Summary

In this paper author analyses the semantic class of adjectives with the meaning of *ability*. Research results provide insight into: (a) the hierarchical organization of the lexemes from the center to the periphery of the semantic field, (b) the identification of the factors that affect such an organization, (c) the determination of the semantic components that contain the semantic structure of each lexeme, (d) the unequal presence of the components in all uses of the lexeme in context, (e) the unequal importance of components, (f) the semantic closeness of the lexemes caused by the closeness of their semantic structure, (g) the necessity of using componential analysis in semantic research of adjective lexemes. In the two conducted surveys, 96 respondents answered various questions to determine prototypical lexemes. After that, by analyzing the dictionary definitions and examples in the electronic corpus of the Serbian language, there were defined several diagnostic features that reflect the relevant properties of the observed lexemes and explain the differences in the meaning of the same lexeme used in different contexts, thus entering the domain of pragmatics.

Key words: linguistics, Serbian language, lexical semantics, adjectives with the meaning of *ability*, prototype theory, componential analysis.

Ивона Илић

Имејл: ivona.ilic1@yahoo.com

